AMEA
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2019, № 2
Səhifə: 201-208 *ISSN: 2663-4406*

UOT: 821.512.162(091)

Nərgiz Qəhrəmanova*

1930-cu İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ MÜHİT VƏ RƏSUL RZANIN "QIZILGÜL OLMAYAYDI" POEMASI

Xülasə

Məqalədə xalq şairi Rəsul Rzanın 1937-1938-ci illərdə repressiya qurbanlarından olmuş istedadlı sənətkar Mikayıl Müşfiqə həsr etdiyi "Qızılgül olmayaydı" poeması təhlil edilir. Məqalə gənc tədqiqatçının poemanın təhlili zamanı mövzuya yeni meyarlarla yanaşması ilə maraq doğurur. Tədqiqatçı belə bir qənaətə gəlir ki, cəmiyyəti avtoritar və repressiv forma-idarəçiliyi ilk növbədə söz azadlığını aradan qaldırmaq niyyəti daşıyır, ən ağır zərbəni M.Müşfiq kimi müstəqil fikir, ideya sahiblərinə – yaradıcı ziyalılara qarşı yönəldir, xalqları zehni-mənəvi soyqırıma məruz qoyur. Stalin bu forma idarəçiliyini ölümünə qədər davam etdirməklə sovet xalqlarının tarixi-mədəni inkişafına amansız zərbə vurmuşdur. Heç şübhəsiz ki, Stalinin ölümündən sonra total siyasi stressin tədricən zəifləyib yerini 70-80-ci illərdə kütləvi sosial-iqtisadi böhrana, 90-cı illərdə isə xaosa verməsi qismən yeniləşən idarəçilikdəki ciddi qüsurlarla yanaşı, əvvəlki Stalinçi dövrdə yaradılmış mənəvi-ruhi boşluğun nəticəsi idi. Bu baxımdan "Qızılgül olmayaydı" poeması sadəcə olaraq M.Müşfiqin faciəvi taleyindən bəhs edən bir əsər olaraq qalmır, o eyni zamanda totalitar sistemin bədnam mahiyyətini, repressiya mühitinin anatomiyasını açan poetik təhlil nümunəsidir.

Açar sözlər: Rəsul Rza, "Qızılgül olmayaydı", repressiya, Mikayıl Müşfiq, "Vətən xaini", Stalin rejimi

LITERARY ENVIRONMENT IN AZERBAIJAN IN 1930s AND THE POEM "IF ONLY THERE WERE NOT A ROSE" BY RASUL RZA

Summary

In the article is investigated the poem "Qızılgül olmayaydı" (If only there were not a rose) by the national poet Rasul Rza, dedicated to the talented master, victim of repression in 1937-1938 Mikayil Mushfig.

Article is interesting by new criteria, that the young researcher has approaches. The article is of interest because of young researcher's approach to the subject with new criteria, while analyzing the poem. The researcher concludes that authoritarian and repressive forms of society governance is primarily intended to abolish speech freedom, directed its most severe blow to independent thinkers and ideologists - creative intellectuals, such as M.Mushfig - and exposed nations under intellectual - moral genocide. Stalin continued to rule this form until his death and severely damaged the historical-cultural development of the Soviet people. Undoubtedly, after Stalin's death, gradually weaken of total political stress and changing its shape with the massive socio-economic crisis in the 70s and 80s, and the chaos in the 90s, was partly because of the serious deficiencies in the renewed administration, and the result of the spiritual-mental void that established during the previous Stalinist period. In this regard, the poem "Qızılgül olmayaydı" is not simply a work that tells of the tragic destiny of M.Mushfig but also is an example of poetic analysis that reveals the inhuman nature of the totalitarian system and the anatomy of the repressive environment.

Key words: Rasul Rza, "If only there were not a rose", repression, Mikayil Mushfig, "traitor", Stalin regime

ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 1930-е ГОДЫ И ПОЭМА РАСУЛЫ РЗЫ «ПУСТЬ НЕ БЫЛО БЫ РОЗЫ»

Резюме

В статье исследуется поэма «Qızılgül olmayaydı» народного поэта Расула Рзы, посвященная талантливому мастеру, ставшему жертвой репрессий в 1937-1938 годах, Микаилу Мушвигу. Статья интересна новыми

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyi.

критериями, с которыми молодой исследователь подходит к данной тематике. Исследователь приходит к выводу, что авторитарные и репрессивные формы управления обществом, которые в первую очередь предназначены для ограничения свободы слова, наносят наиболее серьезный удар по свободомыслящим творческим интеллектуалам, таким как М.Мушвиг, подвергают народы психологическому и духовному геноциду. Сталин, продолжая править этой формой до самой смерти, нанес серьезный ущерб историческому и культурному развитию советского народа. Несомненно, постепенное ослабление общего политического напряжения после смерти Сталина, приведшее к массовому социально-экономическому кризису в 70-х и 80-х годах и хаосу в 1990-х годах, помимо серьезных недостатков в частично обновленном управлении, стало результатом морально-духовного разрыва, созданного в до-сталинскую эпоху. В этой связи поэма «Qızılgül olmayaydı» выступает не только как произведение, рассказывающее о трагической судьбе М.Мушвига, но в то же время является образцом поэтического анализа, раскрывающего бесчеловечную природу тоталитарной системы и анатомию репрессивной среды.

Ключевые слова: Расул Рза, «Пусть не было бы розы», репрессия, Микаил Мушвиг, «враг народа», сталинский режим

Giriş. Sovet proletar diktatura idarəçiliyindən Stalin avtoritar idarəetmə rejiminə keçid repressiya mühitini daha da tündləşdirmiş, xüsusən də 1930-cu illərdən başlayaraq rejimi vətəndaş təqibini gücləndirməyə və hər cür "solçu", yaxud müstəqil düşüncəyə qarşı daha masştablı repressiyalara başlamağa vadar etmişdir. Təkcə 1937-1938-ci illərdə Hacı Kərim Sanılı (1878-1937), Hüseyn Cavid (1882-1941), Əhməd Cavad (1892-1937), Mikayıl Müşfiq (1908-1937), Yusif Vəzir Çəmənzəminli (1887-1943), Böyükağa Talıblı (1897-1938) kimi onlarla istedadlı Azərbaycan sənətkarı, Salman Mümtaz (1884-1941), Seyid Hüseyn (1887-1938), Bəkir Çobanzadə (1893-1937), Vəli Xuluflu (1894-1937), Hacıbaba Nəzərli (1895-1934), Mikayıl Rəfili (1905- 1958), Əli Nazim (1906-1941) kimi neçə-neçə dəyərli ədəbiyyatşünas-alimlərimiz müxtəlif bəhanələrlə amansızcasına cəzalandırılmışlar. Ümumiyyətlə, hesablamalara görə 1937-1938-ci repressiya illərində 3,2 milyonluq Azərbaycan xalqı 80-120 min nəfərə yaxın itki vermişdir ki, onlardan böyük əksəriyyəti elmimizin, incəsənətimizin, ədəbiyyatımızın nümayəndələri və digər sahələrdə çalışan ziyalılar idi. Repressiya qurbanlarının arasında hətta 20 nəfərdən çox xalq komissarı, 50 nəfərə yaxın rayon komitəsinin katibi və s. kimi yüksək çinli partiya, dövlət xadimləri vardı. Şair, yazıçı və publisistlər əsasən həqiqəti yazmağa cəhd etdiklərinə, saxta "donos"larla yaradıcılıq axtarışları, prinsipləri, baxışları şübhə doğurduqlarına görə "əksinqilabi fəaliyyət", "millətçi", "trotskisist", "pantürkist", "panislamist" və s. damğalarla təqib edilib cəzalandırılırdılar. Eyni zamanda, repressiya qurbanlarının ailə üzvləri də zindanlara atılır, sürgün edilirdi. Əhməd Cavadın həyat yoldaşı Şükriyyə xanımın 8 il müddətində Qazaxıstana sürgün edilməsi, Mikayıl Müşfiqin həyat yoldaşı Dilbər xanımın həbsxanaya atılması və s. kimi faktlar rejimin qəddarlıq xislətini təsdiq edən faktlardandır.

Stalin öz repressiv forma-idarəçiliyini hətta İkinci Dünya müharibəsinin qalibi olandan, dünya sosializm sisteminin yaranmasından sonra belə, ölümünə qədər davam edirdi. Səməd Vurğunun "İnsan" (1945) fəlsəfi dramının dar kommunist təfəkkürü ilə dərk edilib kəskin tənqid obyektinə çevrilməsi, 200 mindən artıq azərbaycanlının qədim ata-baba yurdundan, Ermənistan ərazisindən çıxarılması (1948-50-ci illər), Şeyx Şamilin fəaliyyətini araşdırdığına görə görkəmli filosof Heydər Hüseynova təzyiqlər edilməsi, V.V.Bartoldun tərcüməsində "Dədə Qorqud"u rusca nəşrə hazırlayan ziyalıların (H.Araslı, M.Təhmasib və b.) tənqid və təqibə məruz qalması, Azərbaycan KP MK-nın I katibi İmam Mustafayevlə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri Mirzə İbrahimovun Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsi üçün qərar qəbul edilməsinə nail olduqlarına görə "millətçilik" üstündə vəzifələrindən çıxarılmaları və s. kimi bədnam əməllər bilavasitə totalitar sistemin mahiyyətini açıb ifşa edən faktların cüzi bir qismidir. Heç şübhəsiz ki, Stalinin ölümündən sonra total siyasi stressin tədricən zəifləyib yerini 70-80-ci illərdə kütləvi sosial-iqtisadi böhrana, 90-cı illərdə isə xaosa verməsi qismən yeniləşən idarəçilikdəki ciddi qüsurlarla yanaşı, əvvəlki Stalinçi dövrdə yaradılmış mənəvi-ruhi boşluğun nəticəsi idi.

Təbii ki, milli ədəbiyyatımız cəmiyyətdə baş verən kataklizm və ziddiyyətlərə, zehni-mənəvi

soyqırıma biganə qala bilməzdi. Sovet totalitar sisteminin, despot idarəçiliyinin törətdiyi ağır cinayətlər, bu cinayətlərin qurbanı olan insanların faciəvi taleləri zaman-zaman ədəbiyyata gətirilmiş, müxtəlif forma və janrlarda yaradılan əsərlər (şeir və poemalar, hekayə, povest və romanlar, xatirə və memuarlar, pyeslər və s.) vasitəsilə ədəbi yaddaşa köçürülmüşdür.

Xüsusi olaraq qeyd etmək vacibdir ki, "Qırmızı imperiya"nın, Stalin diktaturasının açıq şəkildə bədii ifşasının ilk dalğası elə 20-ci illərdən mühacirət ədəbiyyatından (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Almas İldırım, Nağı Şeyxzamanlı, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Məmməd Altunbay, Abay Mirzə Dağlı və başqalarının xatirələrində, bədii və publisist əsərlərində) görünməyə başlamış, Stalin şəxsiyyətəpərəstişliyinin (1924-1953) ifşasından sonra isə Azərbaycanda yaşayıb-yaradan sənətkarların yaradıcılığında, ən müxtəlif forma və janrlarda (Rəsul Rzanın "Qızıl gül olmayaydı" poeması, Mirzə İbrahimovun "Böyük dayaq", Mehdi Hüseynin "Yeraltı çaylar dənizə axır", Elçinin "Ölüm hökmü" romanları, Şıxəli Qurbanovun "Sənsiz" dramı, Anarın "O gecənin səhəri" hekayəsi və s.) ifadəsini tapa bilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında repressiya qurbanları mövzusunda yazılmış dəyərli əsərlərdən biri Rəsul Rzanın Azərbaycanın istedadlı şairi Mikayıl Müşfiqə həsr etdiyi "Qızılgül olmayaydı" poemasıdır.

Məlumdur ki, "Qızılgül olmayaydı..." və "Bağçamızda sarı gül..." misraları ilə başlayan məşhur xalq bayatılarımızda qızılgülün tez açılıb, tez solması həyatdan nakam köçən növcavanların taleyi kimi rəmzləşdirilmişdir. Şair də öz qəhrəmanının taleyini qızılgül taleyinə bənzədərək əsərinə ad vermişdir. M.Müşfiq ömrünün baharında, gənclik eşqi ilə sevib-sevilən, yaradıcılığının "hər gün bir yeni nəğmə, hər gün bir yeni ilham" çağlarında, 29 yaşında qəddar rejimin qurbanı olmuşdur.

Poema Rəsul Rzanın 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəlləri yaradıcılığının məhsuludur. Şairin yaradıcılığının həmin mərhələsi ədəbi tənqiddə "poetik axtarışlarının yeni səviyyəsindən və keyfiyyətindən xəbər verən", "ifadə etmək istədiyi hiss və həyəcanların, lirik mövzuların çərçivəsini genişləndirdiyi", "yalnız fərdi yaradıcılığı miqyasında deyil, o vaxtkı ittifaq miqyasında yenilik hadisəsi təsiri bağışlayan" [1, s.108-109] bir mərhələ kimi xarakterizə edilir. Şair "Rənglər" silsiləsi, "Bir gün də insan ömrüdür", "Qızılgül olmayaydı", "İnsan şəkli", "Pəncərəmə düşən işıq" və s. kimi bədii-estetik dəyəri və humanizmə çağıran ideya-məfkurə dərinliyi ilə seçilən əsərlərini həmin dövrdə yazıb araya-ərsəyə çıxartmışdır.

"Qızılgül olmayaydı" poeması M.Müşfiqin könül dünyasına işıq salmaqla yanaşı, onu vaxtsız solduran repressiya mühitinin, qəddar siyasi rejimin naqisliyini ifşa edir, azad-asudə yaşayıb-yaratmaq istəyən insanla onun arzu və diləkləri qarşısında sipər çəkən, səsini boğan cəmiyyət arasındakı barışmaz ziddiyyətlərin mahiyyətinə aydınlıq gətirir.

"Dərd nələr, nələr etmir adamla!..." [2] Dərd dözülməz olanda "nəhayətsiz, amansız, köz kimi yandıran sükut" gətirər, iztirab və ağrıları o "daş kimi sükutun arxasında gizlədər", "gözlər göz yaşına həsrət qalar", "arzular, ümidlər, sözlər o gileyli gözlərin fəryad alovlarında yanıb külə dönər"... R.Rza öz poemasını yaşanan qanlı-qadalı zamanın ağrılı gerçəklikləri haqqında təsəvvür yaradan belə fikirlərlə başlayır. Onu bu kimi qəmli-kədərli düşüncələrə dalmağa vadar edən repressiya illərinin faciələrini taleyində yaşayan və cəmiyyətin verdiyi əzablar üzündən vaxtsız qocalıb tanınmaz hala düşmüş Dilbərlə - bir zamanlar dostluq etdiyi Müşfiqin sevgilisi, həyat yoldaşı ilə görüşü, onun quyuya düşmüş gözlərindən boylanan "Niyə belə oldu?", "Müşfiq nə üstündə güllələndi?" sualları və bu həyəcanlı anlarda yaddaşında canlanan həzin, kövrək xatirələrdir. Dilin susduğu məqamda hisslər, duyğular, xatirələr danışar, – bu qanunauyğunluq əsərin bədii formasını təyin edir: "Qızılgül olmayaydı" əvvəldən axıradək xatirə-poema, olub keçənlər haqqında izahat-hekayət, ağır faciəyə rekviyem təsiri bağışlayır.

Şairin xatirələrindən belə məlum olur ki, o, Müşfiqlə nəinki eyni dövrdə yaşayıb-yaratmış, cəmiyyətin naqisliyini duymuş, iztirab və qayğılar çəkmiş, hətta "Gənc işçi"də çiyin-çiyinə çalışdıqları vaxtdan ayrılmaz dost olmuşdur. R.Rza o illəri "fırtınalı illər" adlandırır:

O gün,
tanış olanda biz,
orda
bir taleyi kür
şair də vardı.
Tez qızar, tez soyuyardı.
İndi yoxdur o da.
Fırtınalı illər onu
yaralı ov kimi
qabağına qatdı.
Ömrünü parça-parça,
tikə-tikə qopartdı.
Vətən xaini dedilər adına.
Min bir ləkə yaxdılar
özünə,
əcdadına [2, s.223-224].

Şairin hekayətindən o da aydın olur ki, "fırtınalı illər"də "ömrü parça-parça, tikə-tikə qoparılıb" "Vətən xaini" ittihamı ilə qətlə yetirilənlər, əslində, Vətənə ürəklə xidmət edənlər, onun istiqlalına sadiq olanlar idi. Rejim, hər şeydən öncə, belələrinin azad sözündən, kəsərli qələmindən çəkinir, qətlinə fərman verirdi:

Dostlarımızdan biri də
məzəli bir oğlandı.
İddiasız-ədasız.
Üzü güləş,
qəlbi təmiz.
...
Sözü duzlu, şirin.
Ancaq tez atdı,
daşın şeirin.
Gözə tez-tez dəymədi adı.
Bəlkə elə bu da onu
o bəlalı illərin
tufanından saxladı [2, s.224-225].

Şair istibdad rejiminin "sənəti yumruqla, ilhamı zirzəmilə qorxutduğunu" xatırladır:

Bir də gördün ,
əldə möhürlü mandat,
gəldi ədəbiyyat darğaları.
Bağırdılar:
- Hey, fa-ra-ğat!
Kim sıraya düzülmədi,
kim yarınmağın
kirli dilini bilmədi,
min bir bəla çəkdi başı.
Neçə mərd oğulların
adı silindi
dirilər sadalığından.

Yetmiş günah asdılar
hər ayağından [2, s.229].

Bu misralarda o dövrün keşməkeşlərini bir qələm adamı kimi yaşamış R.Rzanın özünün də ürək çırpıntıları, hiss-həyəcanı duyulur. Şair fironluq idarə-üsulunun bir bayraq altına gətirilmiş millətlər, xalqlar tərəfindən deyil, "həyata, insana, sənətə qara gözlüklə baxan", "məsləksiz, amalsız darğalar" tərəfindən düşünülüb-yaradıldığını, bu "üsulun" cəmiyyətdə riyakarlıq, rüşvətxorluq, mənsəbpərəstlik, mərdimazarlıq hallarını yaydığını, insani münasibətlərə pozucu təsir etdiyini açıqlayır. "Ədəbiyyat darğaları" ifadəsi ilə şair və yazıçıların yaradıcılığında müxtəlif "izmlər", "mürtəce əlamətlər" axtaran, o cümlədən Müşfiq sənətinə şər-böhtan atmaqla gənc bir şairin qətlinə hökm verilməsində rol oynayan təhrikçi tənqidçi-ədəbiyyatşünasları, şair və yazıçıları nişan verir. "M.Müşfiqə ən böyük böhtan, iftira və qarayaxmalar o vaxtkı Azərbaycan Sovet Yazıçıları Cəmiyyətinin bir sıra üzvlərindən gəlmişdir" [3, s.86]. "Olsun ki, indi də bu sözlərə rəng vermək istəyənlər tapılar" – sözləri ilə cəmiyyətin hələ də diktatura idarə-üsulundan, "rütbə yolunda yorğalar"dan tamamilə xilas olmadığına işarə edir və hiss olunur ki, R.Rza bu həqiqətləri qələmə alarkən sözünün başına bəla ola biləcəyi gümanı ilə yenə də ehtiyatlanır.

Əsərdə Stalin siyasi rejiminin antihumanist mahiyyətinin açılması xətti Müşfiqin işıqlı obrazının yaradılması xətti ilə paralel şəkildə inkişaf etdirilir. Şair qəhrəmanın həyat və fəaliyyətinin, mənəvi dünyasının ən incə məqamlarını əks etdirir:

O, hamıdan sadəydi,
hamıdan açıqürək.
Uşaq kimi inanan,
yetim kimi kövrək.
Dilindəydi çox zaman
acığı, qəzəbi.
Həm bədəndən zəif idi,
həm də xeyli əsəbi.
Gah görürdün,
kəskin, odlu sözüylə
rəqibini dağladı,
gah görürdün,
bircə sözdən
qısılıb bir bucağa
xısın-xısın ağladı.
Hərdən qızıb,
bircə tikana görə
bütün bağı söyərdi.
Hərdən saxta
bir gülüşə inanar,
bədxahını öyərdi.
Dosta yumşaq,
ülfəti yumşaq idi.
Nə deyim,
necə deyim,
yaşlı bir uşaq idi [2, s.233-234].

Lakin, diqqət yetirsək, bu kimi poetik lövhələrdə Müşfiqin sadəcə olaraq portret cizgilərinin əksini tapdığını deyil, həm də, düşünülmüş şəkildə, onun bitkin xarakterinin, sağlam şəxsi keyfiy-

yətlərinin riyakarlıq, "donosçuluq" mühitində başına bəla olmasına bir işarə verdiyini anlayırıq. Məlumdur ki, "donosçuluq" əvvəldən axıradək sovet idarəçilik sisteminin əsas alətlərindən olmuş və bu eybəcərlik Rəsul Rzadan xeyli əvvəl Əhməd Cavad, Səməd Mənsur və digər sənətkarlar tərəfindən lənətlənib ifşa edilmişdir. Ə.Cavad yazırdı:

Arpasın bölənməz iki ulağın,
Qapı dalındadır uzun qulağı.
Daldada gizlənib, danos yazmağı,
Üzdə sinəsinə vuranlara bax!

Sağdan da, soldan da yüksəlir səslər,
Doğma qardaşına nifrinlər bəslər.
Cavidi, Cavadı sevməyən kəslər, –
Onların yerində duranlara bax!

Yazıb-pozduğunuz nədir sözünüz!
Bu bizim üzümüz, sizin üzünüz!
Gəlib nə yapdınız, deyin özünüz?
Sənət keşiyində duranlara bax!

Biz aydan arıyıq, sudan duruyuq!
Günəşin zərrəsi, haqqın nuruyuq!
Ona-buna baxıb, bulayıb quyruq,
Bizdən haqqı-hesab soranlara bax!
Sənət keşiyində duranlara bax!! [4, s.263]

Yaxud Səməd Mənsur yaradıcı ziyalıların bir-biri ilə yola getməmələrini, çəkişmələrini, bir-birlərindən "donosçuluq" etmələrini və bu xislətin eybəcər mahiyyətini "Söyüşün, ey "nəcib"lər, söyüşün, "Fəxri-millət" ədiblər, söyüşün!" rədifli misraları ilə ümumiləşdirib satira atəşinə tuturdu [5, s.53].

Qeyd etməliyik ki, M.Müşfiq də S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza və bir sıra başqaları kimi Leninə, Stalinə, partiyaya, 26-lara şeirlər həsr etmişdi. Lakin "rütbə üçün yorğalar", "donosçular" "ürəyi bahar kimi sadə, zəngin", "azad sözün, şeirin əsiri olan" coşqun təbiətli şairin "ələ verdiyi fürsəti" fövtə vermədilər.

Bir axşamüstü
vədələşdik, ayrıldıq
- Sabah görüşərik, – deyə.
"Sabah" gəldi.
O gəlmədi [2, s.238-239].

İntizar içində dostunun yolunu gözləyən lirik qəhrəman repressiya illərində ev-ev, məhəllə-məhəllə dolaşan "O gəlmədi" kəlməsinin, gecə ikən evindən götürülüb qara maşınlarla aparılma hadisəsinin doğurduğu hiss-həyəcanın, qorxulu-dəhşətli fikrin təsir gücünü daha da artıran bədii ifadə vasitəsinə – təkrirə çevirir, ondan epifora kimi istifadə edir:

Pəncərədən düşən işıq
divardan endi döşəməyə.
O gəlmədi.

Sinəmdə ürək
başladı üşüməyə.
O gəlmədi.
Fikirlərim pırtlaşdı,
oldu düyün-düyün.
O gəlmədi.... [2, s.239]

Poemada Dilbərin "quyuya düşmüş gözlərindən" boylanan "niyə belə oldu?", "Müşfiq nə üstündə güllələndi?" sualları kimi, "nəyə görə həbs olundu?" sualının da cavabı açıq qalır. Mətndən belə məlum olur ki, "gəlməyənlərin" divan-məhkəməsi qurulmamış, günahı, təqsiri bildirilməmişdir. Haqsızlığa, ədalətsizliyə görə "çığırmaq, bağırmaq" da olmurdu: rejim hamının səsini batırmışdı, hamı şübhə, qorxu içində saxlanılırdı, heç kimin gecə ikən qapısının döyülməyəcəyinə, sabaha salamat çıxacağına ümidi yox idi. Bu dövr "Mircəlladın qanunları yumruğunda sıxıb dövran sürdüyü", "Xorenlərin iş başında olduğu", "Səlim Petroviçlərin, Topuridzelərin, Markaryanların qalın pərdəli otaqlarda limonlu çay içə-içə "ölüm qərarı imzaladığı", "Borşovların dustaqxananı tez-tez doldurub boşaltdığı" bir dövr idi. Bu dövrün qurbanı tək Müşfiq deyildi, Seyid Hüseynlər, Anaşkinlər, Əhməd Cavadlar da dustaq yatır, hökmlərini gözləyirdilər, tanrısı "gözəllik və sevgi olan" Hüseyn Cavid "xalq düşməni" elan edilmişdi. "Mürəkkəb, vahiməli, təzadlı həyatı anlamaq çətin idi", "aşkarın da, sirrin də rəngi qarışmışdı". Adamlar "gedər-gəlməzə gömülməmək", "diri-diri sürgünlərdə itməmək barədə düşünürdü". "Qorxu adamların başı üstündən sivrilmiş qılınc kimi asılmışdı".

Sonralar ədəbiyyatşünaslıqda həmin səbəbin axtarışı davam etdirilməklə müxtəlif versiyalar irəli sürülsə də (məsələn, "Müşfiqin 20-30-cu illər yaradıcılığında məfkurə əyintiliyi" (M.Hüseyn), şairin 1936-cı ildə yazdığı "Tərtərhes nəğmələri"ndə erməni qəddarlığının ifşası" (E.Mehrəliyev), 1937-ci ildə qələmə aldığı "Duyğu yarpaqlarında" milli idealın tərənnümü" (N.Şəmsizadə), M.Rahimin "Kontrrevolyusioner, kontrabançı, oğru" adlı "ölüm qoxuyan zəhərli məqaləsi" (R.Məmmədov) və s.) yekdil qənaət əldə edilməmişdir.

Əsərdəki poetik təsvirlərdən Müşfiqin həm də gəncliyindən incə duyğular, qanadlı fikirlər şairi olduğu, könül rübabından qopan şirin təranələrin yaddaşlarda pozulmaz iz buraxdığı aydınlaşır:

Tez-tez şeir oxumağa,
görüşlərə gedərdik:
zavoda, ya məktəbə,
qəsəbəyə, ya kəndə.
Salon susub durardı,
alovlu misraları
o, məclisə tökəndə...
Gözlərini yumardı,
(belə şakəri vardı).
Oxuyardı əzbərdən,
bir kəlməsini çaşmadan,
heyran qalırdı adam... [2, s.234]

Nəticə. Beləliklə, poemanı oxuduqca gözlərimiz qarşısında dörd obraz (əsərin qəhrəmanı Müşfiqin, onun həyat yoldaşı Dilbərin, müəllifin özünün – lirik qəhrəmanın və qəddar totalitar rejimin) canlanır. Müəllif hər dörd obrazın daxili aləminə və mahiyyətinə işıq salmaqla kifayətlənmir, həm də onların arasındakı əlaqə və münasibətləri qələmə alır. Dövrün sosial-siyasi və mənəvi-psixoloji səciyyəsi bu bədii təhlil tamlığı müstəvisində üzə çıxır. Şairin vətəndaş mövqeyini müəyyənləşdirən poetik fikir qatları totalitar sistemin eybəcərliyini, uzun illər müsbət və zəruri olduğuna

inandırılmasına cəhd edilən diktator idarə-üsulunun naqislik xislətini açıb göstərməyə xidmət edir. Poemada yeri gəldikcə Müşfiqin şeirlərinə müraciət əsərin dil-üslub xüsusiyyətinə də təsirsiz qalmır, Rəsul Rza üslubu ilə Mikayıl Müşfiq üslubu arasında sanki bir yaxınlıq, ahəng oxşarlığı yaranır.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılova S. Rəsul Rza poeziyası ədəbi tənqiddə. Bakı, "Elm və təhsil", 2010.
2. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cilddə, IV cild. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2005.
3. Məmmədov R. Müşfiq ömrünün son bir ili. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. III kitab. Bakı, "Elm", 2010.
4. Əhməd Cavad. Həcv. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005.
5. Səməd Mənsur: biblioqrafiya. Bakı, 2019.